Veysel Aksoy [1]

Ortaçağ İslam Toplumlarında Zihinsel Yetersizliği Olan Bireylerin Toplumsal Statüleri ve Eğitimleri

Özet

Bu çalışmanın amacı İslam hukukuna göre zihinsel yetersizliği olan bireylerin yasal hakları, bu hakların kullanımı, yasal haklarından kaynaklanan toplumsal statülerinin incelenmesidir. Bu amaçla İslam hukukunda farklı mezheplere göre yapılmış fıkıh tartışmalarına yer verilmiştir. Ayrıca İslam dinine göre zihinsel yetersizliğin nasıl tanımlandığı ve zihinsel yetersizliği olan bireylerin kişisel haklarını nasıl kullanacakları tartışılmıştır. Ortaçağ İslam toplumlarında zihinsel yetersizliği olan bireylerin toplumsal statüleri cezai sorumluluk, evlilik ve boşanma, kölelik, toplumsal ve dinsel yaşam, eğitim, kurumsal bakım başlıkları altında ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam, İslam Hukuku, Ortaçağ İslam Toplumu, Zihinsel Yetersizlik

Giriş

İslam yasalarına göre zihinsel yetersizlik kategorisinin ele alınışı Kur'an ayetleri ve Hz. Muhammed'in hadisleri doğrultusunda yapılmaktadır. İslam'da zihinsel yetersizlik ilk olarak delilikle bir tutulmuş ancak daha sonra yapılan fıkıh tartışmalarında özellikle Hanefi mezhebi fıkıhçıları tarafından 11. yüzyıldan itibaren delilikten ayrı bir kategori olduğu ortaya konulmuştur. Hanefilik mezhebi özellikle Abbasiler döneminde Bağdat'ta etkili olmaya başlamış İslam'ın başlıca dört mezhebinden birisidir. Bunun dışındaki diğer üç Sünni mezhebi ve Şiilik zihinsel yetersizliği delilik kategorisinde ele almıştır. Hanefilik her ne kadar zihinsel yetersizliği ayrı bir kategori olarak isimlendirse de uygulamada delilere yönelik uygulamalardan farklı bir öneride bulunmamıştır.

İslam'da zihinsel yetersizlik ya da delilik konuları özel bir disiplin içinde ele alınmamış bunun yerine İslam hukuku tartışmaları içinde dini yükümlülükler, miras, evlilik, boşanma, vergilendirme, ekonomik etkinlikler ve ceza hukuku gibi tartışmalarda yer bulmuştur (Dols, 2007).

[1] PhD., Öğr. Gör., Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Özel Eğitim Bölümü, Denizli, Türkiye, e-posta: vaksoy@pau.edu.tr

İslam dininde zihinsel yetersizliği olan bireylerin sosyal konumları ve hakları esas olarak Kur'an-ı Kerimin 4. suresi olan Nisa suresinin 5 ve 6. ayetlerine ve Hz. Muhammed'in hadislerine dayanarak açıklanmaya çalışılmıştır (Miles, 2002). Bu ayetler; "*Allah'ın, sizin için geçim kaynağı yaptığı mallarınızı aklı ermezlere vermeyin. O mallarla onları besleyin, giydirin ve onlara güzel söz söyleyin (Nisa.5).*" ve "*Yetimleri deneyin. Evlenme çağına (büluğa) erdiklerinde, eğer reşid olduklarını görürseniz, mallarını kendilerine verin. Büyüyecekler (ve mallarını geri alacaklar) diye israf ederek ve aceleye getirerek mallarını yemeyin. (Velilerden) kim zengin ise (yetim malından yemeğe) tenezzül etmesin. Kim de fakir ise, aklın ve dinin gereklerine uygun bir biçimde (hizmetinin karşılığı kadar) yesin. Mallarını kendilerine geri verdiğiniz zaman da yanlarında şahit bulundurun. Hesap görücü olarak Allah yeter (Nisa, 6).*" şeklindedir.

Bu ayetler her ne kadar doğrudan zihinsel yetersizliği olan bireylerle ilgili olmasa da İslam fıkıhçıları sosyal ve ekonomik hayatta bireysel hak ve sorumluklar konusunda bu iki ayeti ve peygamberin hadislerini esas alarak konulara açıklık getirmeye çalışmışlardır. İslam Peygamberi Hz. Muhammed bir hadisinde; "*Uyuyan kişi uyanıncaya kadar, çocuk ergenlik çağına gelinceye kadar ve aklı olmayan bir adam aklı başına gelinceye kadar günahları yazılmaz.*" demektedir (Dols, 2007). Bir diğer hadiste ise "*Zihinsel yetersizlerin (idiot) ve delilerinki hariç tüm boşanmalar kabul edilebilir*" demiştir (Miles, 2002).

Aklını yeterince kullanamama durumu (delilik ya da zihinsel yetersizlik) bireyin kısıtlanmasını/vesayet altında bulundurulmasını gerektirmektedir. İslam fıkıh okulları çocuklukla bir analoji kurarak nasıl ki çocuk akil ve baliğ oluncaya kadar vesayet altındaysa akil olma durumuna erişememiş yetişkinlerin de akil oluncaya kadar vesayet altında olmaları gerektiğini ifade etmişlerdir.

Muhakeme yeteneği ya da reşit olmak kavramı bireyin zihinsel yetersizlik durumunun belirlenmesinde anahtar kavram olarak kullanılmıştır. Eğer bir birey reşit değilse vesayet altında bulundurulmalıdır. Hanefilik yasalarına dayanılarak yazılmış olan Osmanlı kanunu Mecellede de reşit olmama durumu muhakeme yeteneği esas alınarak tanımlanmış ve "*almanın ve satmanın ne olduğunu bilmeyen sattığında malını vereceğini aldığında ise malını alacağını bilmeyen ağır ve hafif yaralanma arasındaki farkı bilmeyen kişinin muhakeme yeteneği sınırlıdır*" denilerek tarif edilmiştir.

Ortaçağ İslam toplumlarında sosyal yardımlaşma ve hayırseverliğin, gereksinimi olan bireylere ekonomik ve sosyal desteklerin sağlanması şeklinde olduğu belirtilmektedir. Diğer tüm yardımlaşma ve hayırseverliklerin dinsel ve geleneksel kurallara bağlı olduğu belirtilmiştir (Gökalp & Aküzüm, 2007). İslam yasalarında zihinsel yetersizliği olan bireyler toplumsal yaşamın dışına itilmemiş ve bazı ayrıcalıklar tanınarak özel uygulamalarla sosyal katılımları sağlanmaya çalışılmıştır. Bu durum İslam'ın büyük günahlarından sayılan kul hakkının çiğnenmemesi gereği ve insanın yaratılmışların en şereflisi olduğuna dair (İsra, 70) ayet nedeniyledir. Yine, Ya' sin suresinin 65–67 ayetlerine göre tüm yetersizlik durumları Allah tarafından yaratılmıştır. Bu nedenle yetersizliği olan insanlarla normal insanlar arasında dinen bir farklılık olamayacağı

düşünülmektedir (Miles, 2002). İslam yasalarına göre tüm günahlar Allah tarafından affedilebilir ancak kul hakkı ancak hakkı yenilen birey affederse af edilecektir. Bu nedenle zihinsel yetersizliği olan bireylerin sosyal ve ekonomik haklarının korunup kollanması özellikle üzerinde durulan bir konu olmuştur.

İslam Dinine Göre Zihinsel Yetersizlik

Arap medeniyeti, Güney Avrupa ve Ortadoğu'ya ortaçağ boyunca egemen olmuştur. İbnü'l Cevzi'nin (1116–1201) yazıları bu dönemdeki Arap kültürüne ait düşünceleri tanımlamak için önemli bir kaynaktır. İbnü'l Cevzi esas olarak zekânın doğasıyla ilgilemiştir ve zekiler kitabı isimli bir kitap yazmıştır. Zekânın bireyin içsel bir özelliği olduğuna inanmıştır. Zekânın doğuştan olduğuna inanan kendisinden önceki yazarlardan alıntılar yapmış ve bu genel kavramdan yola çıkarak zihinsel yetersizliğin doğuştan olduğuna dair çıkarımda bulunmuştur. İbnü'l Cevzi İdiotluk ve deliliği birbirinden ayırarak, açıkça zihinsel yetersizliği akıl hastalığından ayırmıştır. Böylece, 13. yy. da birçok kaynakta genel zihinsel yetersizlik kavramı tanımlanmıştır. Zihinsel yetersizliğin doğuştan olduğu düşünülmüştür. Akıl hastalıklarından farklı olarak anlama ve mantıktan sürekli yoksunluk olarak tanımlanmıştır (Berkson, 2006).

İbnü'l Cevziden daha önce Hanefi fıkıhçılar zihinsel yetersizlikle (idiotluk) deliliği birbirinden ayırmışlardır. Hanefi mezhebinin bu konudaki görüşleri Es-Sarakşi (ö.1090) tarafından dile getirilmiştir. Kitab el-Mahsut fil-Furu isimli kitabında majnun ve ma'tuh kavramlarını kullanarak zihinsel yetersizliği delilikten ayırmıştır. Majnun aklın bulunmaması durumu olarak tarif edilirken ma'tuh aklın yetersizliği ya da eksikliği olarak açıklanmıştır. Hanefi fıkıhçılarından bazılarına göre zihinsel yetersizliği olan bireyler tamamıyla deli olarak nitelendirilirken bazıları bu bireyleri yarı ya da kısmen deli olarak nitelemişlerdir.

İlk olarak, ma'tuh deliden daha az saldırgan davranışları nedeniyle ayrılmıştır. Majnun saldırgan deliye ma'tuh ise pasif deliye karşılık gelmektedir. Bir fıkıhçı durumu "*ma'tuh için sersem diyebiliriz fakat deli diyemeyiz…*" şeklinde betimlemiştir. Bu durum, anlamakta güçlük çeken, kendisini tam olarak ifade edemeyen ve özürlü bir şekilde davranan insanlarla ilgili bir soruna karşılık gelmektedir. İkinci husus ise zihinsel yetersizliği olan biri (idiot) reşit olmayan biriyle kıyaslanabilir ve basit yararlı işleri sonuçlandırabilir ve bağış ve yardım amacıyla verilen hediyeleri kabul edebilir. İkinci husus Hanefi yazarların çoğunluğu tarafından kabul edilmiştir. Kısmi yetersizlik, davranışları sınırlı bireyler için bir çok okul tarafından sersemlik (foolish) ve savurganlık (prodigal) ve geri zekalılık (imbecile) veya budalalık/ahmaklık (simpleton) olarak kabul edilmiştir.

Hanefi okulunun diğer bir temsilcisi olan El-Marghinani (ö.1197) ilk kez ma'tuf kategorisi gibi kısıtlamaya neden olacak bir diğer kategori olan gafil (imbecility) kategorisini bu tartışmalara eklemiştir. İmam Hanife ve öğrencileri bu grupta yer alan bireylerin de vesayet/kısıtlama altında olması gerektiğini belirtmişlerdir.

Zihinsel Yetersizliği Olan Bireylerin Vesayet Altına Alınması

İslami yasalarda zihinsel yetersiz bireyler; "*bu bireyler yasa ve kurallar ile aklıselimin buyruklarından ziyade dürtülerine göre davranmaktadırlar.*" şeklinde tanımlamışlardır. İmam Şafii "*Bu bireyler kısıtlama altında olmalıdırlar. Kendi mallarını kullanmaları sınırlanmıştır. Yeni doğmuş bir bebeğinkine benzer olarak bunların da korunmaya alınması kendi faydalarınadır*" demiştir.

Hanefi mezhebi yasalarına göre zihinsel yetersizliği olan bireyler mallarını kendi başlarına yönetme yetisine sahip olmadıklarından kendi iyilikleri için vasilerince koruma altına alınmalıdırlar. Bu kısıtlamaların dereceleri vardır. Ancak çocuklar, ölüm döşeğindeki insanlar ve zihinsel yetersizliği olan bireylerin kısıtlanmaları gereği oldukça açıktır. Es-Sarkaşi, majnun ve ma'tuhların durumunun muhakeme yaşına erişmemiş (reşit olmamış) çocuklarınkiyle benzer olduğunu ve bu çocukların vesayeti nasıl anne-babalarındaysa aynı kuralların bunlar için de geçerli olduğunu söylemiştir. El-Kasani (ö. 1191) delilikle ilgili konularda çok fazla bir şey söylememiş olmakla birlikte kısıtlama/vesayetin bireyin akıl erdirebilmesiyle ortadan kalkacağını belirtmiştir.

İmam Şafii (ö: 820) Nisa suresinin 5–6. ayetlerini, bir yetimin -dolayısıyla da zihinsel yetersizlerin, zayıfların ve delilerin- mallarının idaresini ele alabilmesinin iki koşulda mümkün olduğu şeklinde yorumlamaktadır. Bu koşullar; olgunlaşmak ve doğru muhakeme yeteneğine sahip olmak (reşit olmak)'dır. Reşit olma kavramı önemlidir. Reşit olmanın buradaki anlamı dinen uygunluktur. Bu nedenle birinin bu bireyin kendi mallarını yönetebileceğine dair şahitlik etmesi gerekmektedir. Bununla birlikte bu bireyin reşit olma durumunun sınanması gerekmektedir. Sınama ya da test etme bireye göre değişebilir. Örnek olarak bluğa ermeden önce ve sonra kaba bir dil kullanan ve alım-satım işlerinde kafası karışan birisinin daha ileri derecede sınanması gerekir. Bu bireyin parasını nasıl harcadığına bakılmalı, gereksinimlerini uygun miktarda para harcayarak karşılayıp karşılamadığı ve ekonomik olarak kandırılıp kandırılmadığı incelenmeli ve mallarının yönetimi öyle kendisine verilmelidir. Kadınların sınanması da aynı şekilde olmalı ancak bu sınama yakın akrabası olan kadınlar tarafından yapılmalıdır.

İmam Şafii'nin yorumladığı ikinci ayet Kur'an'ın ikinci suresi olan Bakara suresinin 282. ayetidir. Ayette alışveriş kurallarından bahsedilmekte ve *"...Eğer borçlu, aklı ermeyen veya zayıf bir kimse ise, ya da yazdıramıyorsa, velisi adaletle yazdırsın..."* denilmektedir. Belirlenmiş bir vasi aklı ermeyen (fool), zayıf ve söyleyip yazdıramayan birinin alışverişinde hazır bulunmalıdır. İmama göre buradaki yazdıramama zihinsel yeterliklerin olmaması nedeniyle olan yazdıramama durumuna işaret etmektedir.

Şafii fıkıhçılara göre, delilerin ve zihinsel yetersizlerin (idiot) korunması mahkeme gözetimi altında bir vasi tarafından yerine getirilmelidir. Kur'an ayetlerini sıkı sıkıya takip etmiş olan Şafii fıkıhçılar zihinsel yetersizlik ya da delilik Kur'an'da doğrudan tanımlanmadığı için zihinsel özelliklerin sınırlılığından dolayı söyleyip yazdıramama, zayıf olma ve zihinsel yetersizliği (fool) dolaylı olarak delilik sınırları içinde görmüşlerdir.

Hanbelî mezhebi fıkıhçılarından İbn-i Kudama (ö. 1223) da Şafii fıkıh okuluyla benzer şekilde reşit olmayı anahtar kavram olarak görmektedir. Bir kişinin haklarının sınırlanmasında reşit olma ölçüsünü kullanan İbn-i Kudama'ya göre bir bireyin gündelik yaşamdaki durumuna bakılarak reşit olup olmadığına yani zihinsel anlamda yetersiz, zayıf ya da deli olup olmadığına karar verilebilir. Ona göre bir bireyin durumunu ortaya koymada çok da büyük bir zorluk yoktur. Deliliği tanımlamak için yoğun bir zihinsel çabaya gerek yoktur. Bu oldukça açık bir durumdur ve kısıtlanmayı/vesayet altına alınmayı gerektirir. Bunun için ayrıca hâkim (kadı) kararına gereksinim yoktur.

Dördüncü Sünni fıkıh okulu olan Maliki, geçici ya da kalıcı da olsa delilik belirtisi gösteren bireylerin durumu çocuklarınki ile aynıdır demektedir. Bununla birlikte yetişkin bir insanın deli olup olmadığına bir hâkimin karar vermesi gerektiğini söylemektedirler. Mezhebin kurucusu olan Malik İbn-i Anas (ö.795) kısıtlama/veraset ve delilik konusuna değinmemiştir. Bununla birlikte batı dünyasında Averros olarak da bilinen İbn-i Rüşd (ö.1198) Bidayat El-Müctahid'de genel olarak diğer mezheplerinkine benzer şekilde vesayet/kısıtlama kararının hâkim tarafından verilmesi gereğinden bahsetmiştir. Dört Sünni mezhebin bu konudaki görüşleri incelendiğinde Hanefi ve Şafii okullarının bu konuda en fazla detaya giren fıkıh okulları olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak; yetersizliği olan bireylerin kısıtlanması/vesayet altına alınması konusunda İslam'ın genel kuralları oldukça basit bir biçimde, akıldan yoksun olmak, deli ya da yetersiz olduğu düşünülen bireyin muhakeme gerektiren eylemlerin sorumluluğunu alamaması olarak sıralanabilir. Bununla birlikte aklı başında olması durumunda tüm bu eylemleri bağımsız yapabilmesine izin verilmektedir.

Vesayetin Kuralları

İslam kanunlarında kimlerin vesayet altına alınması gerektiğinin yanında vesayeti sağlayacak kişilerin kimler olacağı, sorumlukları, bu bireylerde bulunması gereken özellikler ile vesayetin ne zaman sona ereceği de tartışma konusu edilmiştir.

Kişisel hakları belirleyen İslam kurallarına göre her özgür bireyin mal-mülk edinme ve bu mülk üzerinde tasarrufta bulunma hakkı vardır. Bireylerin vesayet altına alınması durumunda bu malların kullanılması ile ilgili yeni kurallara ve düzenlemelere gereksinim doğmuştur. İslam'da değişik türde vekâlet ve vesayet türleri bulunsa da en temel vesayet türü aciz kabul edilen bireylerin vesayet altına alınmasıdır. İslam'da vesayetin kuramsal çerçevesi, Kur'an'da yer alan yetimlerin korunmasıyla ilgili pasaja dayanılarak oluşturulmuştur.

İlk olarak yetersizliği olan bir bireyin yasal vasisi babasıdır. Baba bir vasi tayin etmeden ölmüşse büyükbaba vasi olmaktadır. Bundan sonra anne ya da o da yoksa mahkeme kararıyla bir vasinin atanması gerekmektedir. Vasi Müslüman, yetişkin (akil-baliğ), zihinsel yeterlikleri tam, saygın (adil) ve sorumluluk alabilecek birisi olmalıdır. Vasilik dini bir görevdir ve ancak kadı tarafından kabul edilebilecek bir mazeret nedeniyle reddedilebilir. Fiili ya da yasal vasi gözetimi altındaki çocuktan ve onun mallarının korunmasından sorumlu olmalıdır. Yasalar tarafından yasaklanmış olsa da vesayetin istismarı önemli bir sorundur. Vesayet altındaki bireyin evlenmesi ve boşanmasında vasi

yetkilidir. Vasi vesayeti altındaki bireyin mallarıyla iş yatırımı yapabilir ancak bu yatırımı kendi işine yapamaz fakat mahkeme kararıyla bu malları yönetebilir. Vesayet, vasinin veya vesayet altındaki bireyin ölümüyle sona erer. Yetersizliği olan birey muhakeme gücü kazanırsa (reşit olursa) vasilik sona erer. Bununla birlikte vasi uygun olmayan davranışları nedeniyle de vasilikten uzaklaştırılabilir. Teorik olarak uygun davranmayan vasiyi mahkemeye bildirmek tüm Müslümanların dini olarak yükümlülüğüdür. Vasisi olmayan herkesin vesayeti mahkemelerdedir. İmam Hanefi bu bireylerin mallarının 25 yaşına geldiklerinde akil olup olmadıklarına bakılmaksızın kendilerine verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Buna karşın diğer Hanefi fıkıhçılar bu bireylerin muhakeme güçlerini elde edinceye kadar mallarının vesayet altında tutulması gerektiğini söylemektedirler.

Cezai Ehliyet

İslam yasalarına göre reşit olmayan bir insan dinsel olarak yasaklanmış fiillerinden dolayı suçlanamaz. Yani cezai ehliyeti yoktur. Genel olarak yetersizliği olan bireyin neden olduğu hasardan vasisi sorumludur. Maliki yasalarına göre kısıtlama/vesayet altındaki bir birey kendisine emanet edilen mallara gelecek hasardan sorumlu tutulamaz. O malları kendisine emanet eden kişi riski baştan kabul etmiş sayılır. Şii yasalarında var olan, tartışmalı konulardan birisi de bu bireylerin zina suçu işlemesiyle ilgilidir. Kısıtlama/vesayet altındaki bir erkek akil bir kadınla zina yaparsa cezadan muaf tutulmaktadır. Sıradan suçlar ve cezalarında da bu bireyler özel bir statüye sahiptirler. Çünkü zihinsel anlamda yetersiz bireyler kasıtlı bir şekilde davranamazlar ve bu nedenle işledikleri suçlardan sorumlu tutulamazlar. Ancak kendileri ve/veya vasileri meydana gelecek hasardan sorumlu tutulabilirler. Cinayet vakalarında da aynı genel ilke geçerlidir. Kısıtlama/vesayet altındaki bireyin işlediği cinayet ancak kazara ya da istemeden adam öldürme kapsamında dava konusu edilebilir. Suç kazaradır çünkü yetersizliği olan birey suça niyetlenmek konusunda yetersizdir. Diğer taraftan öldürülen kişinin yakınları mahkemeye gidebilirler ve vesayet/kısıtlama altındaki bireyin mallarından kan parası almayı hak edebilirler. Eğer normal bir birey yetersizliği olan birini nefsi müdafaa amacıyla öldürmüşse kısasa kısas ilkesi uygulanmaz. Ancak öldürülenin yakınlarına ağırlaştırılmış kan parası öder. İslam yasalarına göre bir birey öldürdüğü kişinin mirasçısı ise o mirası alma hakkını kaybeder. Ancak katil zihinsel anlamda yetersizliği olan bir bireyse Hanefi okuluna göre ortada günah ve suç olmadığı için bu birey cezalandırılamaz ve mirastan mahrum bırakılamaz. Bu konuda Maliki yasalarında çelişkili bir yaklaşım vardır. Malikilere göre bu birey mirastan mahrum edilir ancak ceza verilmez. Şii yasaları da aynen Hanefilikte olduğu gibi ceza vermez ve mirastan mahrum bırakmaz.

Evlilik ve Boşanma

İslam'da yetersizliği olan bireylerin evlenmesi yasak değildir. Çocukların evlenmesinde olduğu gibi bu bireylerin evlenmesinde de vasilerinin onayı gereklidir. Yetersizliği olan bir erkeğin evlenmesine gerek olduğuna dair karar verilirse bakıcısı/gözeticisi tarafından ona uygun bir eş bulunur. Vesayetin doğası gereği evlilikle ilgili düzenlemeler vasi tarafından yapılır. Şafii yasalarına göre yetersizliği olan biri vasisiyle evlenemez. Bir baba ya da büyük baba vesayeti altındaki yetersizliği olan kızına uygun bir eş arayabilir.

Ancak vesayet altındaki erkek kendisi bunu talep etmelidir. Evli çiftlerden koca yetersizliği olan bir bireyse vasi o evin günlük ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlüdür. 12. yüzyılın başlarında Filistin'de kısıtlama/vesayet altındaki iki bireyin birbirleriyle evlenmeleri yasaklanmıştır.

Bununla birlikte, delilik, yetersizlik ve tedavisi olmayan hastalıklar boşanma nedeni olarak kabul edilmiştir. Bir kocanın karısını boşayabilmesi için akli yeterliliğinin yerinde olması (compos mentis) gerekmektedir. Yetersizlik durumunda vasi yasal olarak kocanın yerine karar verebilmektedir. Evlilik süresi içinde koca zihinsel yeterliklerini kaybederse kadın boşanmak için mahkemeye başvurabilir. Mahkemede, erkeğin iyileşemez şekilde akli yeterliğini kaybettiğine karar verilirse evlilik sona erer. Diğer taraftan erkek de aynı nedenle karısından boşanmayı isteyebilir ancak karısının yetersizlik derecesi hafifse bu kararını ertelemek zorundadır. Hiç kimse bir erkeği bu durumda karısını boşaması için zorlayamaz. Şii yasalarına göre kadının erkeği boşayabilmesi için erkeğin namaz saatlerine uyamayacak kadar zihni melekelerini kaybetmiş olması gerekmektedir.

Kölelik

Maliki yasalarına göre geleneksel olarak köle satışından sonra üç gün içinde kölenin sahip olduğu bir kusur tespit edilirse satış iptal edilir. Kölenin, deliliği (zihinsel yetersizlik, akli zayıflık da dâhil) ve cüzamlı olduğunun tespit edilmesi durumunda bu süre bir yıldır. Hanefi yasalarına göre zihinsel yetersizlik ya da delilik sürekli/daimi bir kusurdur. Ancak alıcı kölenin deliliği iyileşmeden onu iade edemez. Ortaçağ İslam toplumlarında bu bireylerin köle olarak alınıp satıldığı ancak normal kölelere göre daha ucuz bir fiyata satıldıkları belirtilmiştir. Maliki yasalarına göre bir köle zihinsel yetersizliği olan bir başka köleyle evlenmeye zorlanamaz.

Toplumsal-Dinsel Yaşam

İslam inancına göre tüm hastalık ve sakatlıklar Allahtan gelmektedir. Bu nedenle İslam toplumlarında yetersizliği olan bireylere ilişkin toplumsal bir aşağılamanın olmadığı belirtilmektedir (Miles, 2002). Akıl sağlığı yerinde olmayanlar bunun geçici ya da kalıcı olmasına bağlı olarak İslam dini nazarında birtakım yükümlülüklerden muaf tutulmuşlardır. Peygamberin "*Aklı olmayanın dini de yoktur.*" hadisi bu bakış açıcısını etkilemiştir. Ne var ki, akıl hastaları ya da zihinsel yetersizliği olan bireylerin ehliyetli sayılmaması toplumdan dışlanmalarına ve hor görülmelerine neden olmamış tersine bir veli gibi korunmuş, bakılmış ve hoş görülmüşlerdir (Sarı, & Akgün, 2008).

Genel olarak vesayet/kısıtlama altındaki deliler ve zihinsel yetersizliği olan bireyler (reşit olmayanlar) dini hak ve zorunluluklardan (ibadetlerden) muaf tutulmuşlar ya da bu kuralların bazıları onlar için hafifletilmiştir. Maliki yasalarına göre zihinsel yetersizliği olan bir bireyin babası Müslüman'sa o da Müslüman'dır. Yine zihinsel yetersizliği olan bir savaş esirinin de Müslüman olduğu kabul edilmektedir.

Bununla birlikte bu bireylerin ibadet için gerekli olan temizlenme ritüellerini (taharet-gusül) yerine getirme zorunlulukları bulunmamaktadır. Bu ilkeyle ilişkili olarak bu bireyler beş vakit namazdan, Cuma ve cenaze namazlarından da muaftırlar. Maliki

yasalarına göre cemaat namazına katılmamak kınanması gereken bir davranıştır ancak bu bireyler bundan dolayı kınanamazlar ek olarak bu bireylerin katıldığı cemaatin namazı kabul olmaz. Şii yasalarına göre zihinsel yetersizliği ya da hastalığı olan bireylerin camiye girmeleri yasaklanmalıdır. Hanefi yasalarına göre bu bireyler vergiden muaftırlar. Reşit olmayan bireylerle iş anlaşmaları yapılamaz. Ancak vasilerinin vesayetin kuralları bölümünde belirtilen ilkeler doğrultusunda bu bireylerin mallarını ekonomik etkinliğe katmaya veya bu bireylerin gözetimleri altında alışveriş yapmalarına izin verebilirler. Osmanlı imparatorluğu vergi defter ve kayıtlarında bu bireylerin isimleri listelenerek vergiden muaf tutulmuşlardır. Bununla birlikte Maliki yasalarında bu bireylerin vesayet altındaki mallarından zekât verilmesi gerekmektedir. Yine Maliki yasalarına göre zihinsel yetersizliği olan bir birey İslami kurallara göre hayvan kesemez. Oruç tutmayla ilgili olarak Şafii okuluna göre bir bireyin oruç tutması için tam anlamıyla Müslüman olması (akil) gerekmektedir.

Bu bireyler yasal olarak şahitlik yapamazlar. Yemin ve sözleri geçerli kabul edilemez. Getirdikleri kanıtlar mahkemece kabul edilemez. Mallarını miras bırakamazlar. Savaşa katılmaya ya da askerlik yapmaya zorlanamazlar bu tür kamusal görevlerden muaftırlar. Bununla birlikte ölüm cezasını gerektiren dine küfretme eyleminde delilik ya da zihinsel yetersizlik bir mazeret olarak kabul edilmez. Günlük yaşamda örtünme ve benzeri dinsel kurallara uymadıkları için cezalandırılmazlar. İmansızlar, koruma altına alınmış gayri Müslimler, deliler ve aklı yetersizlerin alkollü içki içmelerinde bir sakınca görülmemiştir. Kısaca, akli muhakemeleri yerinde olmayan (reşit olmayan) bireyler tüm toplumsal cezalandırmalardan muaftırlar (Dols, 2007).

Eğitim

İslam'la birlikte camiler birer eğitim merkezi görevi görmüşler ancak çocukların eğitimleri daha sonra özellikle camilere yakın inşa edilen farklı okul binalarına taşınmıştır (Atılgan, 2008). Buna neden olarak peygamberin öğretmenlere çocuklara ve yetersizlere camide yazma eğitimi vermemelerini çünkü bunların duvarları karaladıkları ve yerleri kirlettiklerini emretmesi olduğu belirtilmektedir. (Dols, 2007)

İslam dünyasında, yetersizliği olan bireylerin eğitimiyle ilgili belgelerin sınırlı ve dağınık olduğu belirtilmektedir. 1871 yılında çevirisi yapılan İbni Halikana ait eserde İslam dünyasında yetersizliği olan bireylerin eğitiminden bahsedilmektedir. Yetersizliği olan bireylere ilişkin öğretmene şu öğüt verilmiştir. "*Zeki olanlarla sersemleri birbirinden ayırmak için zor sorularla sınıfın düzeyini belirle.*" Çok fazla miktarda tekrardan ve başarısız açıklamadan sonra, bir öğretmen yavaş öğrenen ya da öğrenemeyen öğrencilerini sözle istismar edebilir. Fakat diğer öğrencilerin bu başarısız ahmakları dövmelerine de engel olmalıdır. Bununla birlikte "*belirgin bir şekilde muğlâk olmayan açık bir dil kullan. Onlara iki ya da üç kez tekrar et ki herkes anlayıp not alabilsin. Zihinsel yetersiz bireye de evinde ulaş.*" şeklinde de tavsiyeler vardır. Bu eğitimle ilgili duyarlılıkların din eğitimiyle ilgili olduğunu belirtmek gerekiyor (Miles, 2002).

Kurumlarda ya da Hastanelerde Bakım

İslam dünyasında ilk dar-üş-şifa 707 yılında Emevi halifesi Abdülmelik tarafından Şam'da kurulmuştur. Tam teşkilatlı ilk İslam hastanesi, 800 yılında, Abbasi halifesi Harun er-Reşid tarafından Bağdat'ta kurulmuştur. 10.yy.da İslam dünyasında kurulan en ünlü hastane Bağdat'ta Büveyhi Emiri Adudüddevle tarafından 981 yılında yaptırılan Bimaristan-i Adudi'dir (Atılgan, 2008). Ortaçağ İslam dünyasında her hastalığın bir çaresi olduğu ve ilacının aranması gerektiği düşüncesi hâkimdi. Hz. Muhammed'in sağlıkla ilgili öğütlerini içeren ve "Tıbbi Nebevi" başlığı altında toplanan hadisleri de dönemin tıp anlayışını etkilemiştir. Hz. Muhammed'in hastalıkların çaresini aramayıp tevekkül etmeye kalkışanlara karşı çıktığını anlatan rivayetler vardır. Bir takım tıp yazmalarında, örneğin Zahire-i Harzemşahi'de ve XII. yüzyılda yaşamış olan Semerkantlı Nizami-i Aruzi'nin Çehar Makale isimli eserinde akıl hastaları ve tedavileri anlatılır. Meşhur hekimlere atfedilen tedavilerden bir kısmı şok tedavisi niteliğindedir (Sarı, & Akgün, 2008). Zihinsel yetersizliği olan bireylerin akıl hastalarıyla birlikte dönemin hastanelerinde bakım ve tedavi aldıklarını zihinsel yetersizliğin XV. ve XVII. yüzyıllarda hala bir akıl hastalığı kategorisi olarak ele alınmış olmasından anlayabiliyoruz. Osmanlı döneminde akıl ve sinir hastalıkları ayrım gözetmeksizin baş hastalıkları olarak sınıflandırılmış ve zihinsel yetersizlik de muhtemelen El-Marghinani'den etkilenilerek eblehlik ya da gaflet olarak isimlendirilmiştir (Sarı & Akgün, 2008).

İslam dünyasında akıl hastalıklarının ilk sınıflandırılmasının Ali İbni Rabban at-Tabari (ö.855) tarafından yapıldığı ve 13 tür akıl hastalığı sayıldığı belirtilmektedir (Dols, 2006). Ortaçağ İslam dünyasında başta Bağdat olmak üzere Kahire, Şam gibi önemli ticaret ve bilim merkezlerinde akıl hastalarının ve dolayısıyla da zihinsel yetersizliği olan bireylerin bakıldığı hastanelerin/kurumların kurulduğu ve bu kurumların masraflarının merkezi hükümetçe karşılandığı bildirilmektedir. Ortaçağda batıdaki benzer kurumların aksine bu kurumlarda kalan bireylere yönelik uygulamaların olumlu olduğu belirtilmektedir. Burada bakılan bireylerin kapatılmadıkları, aile ve akrabaları tarafından düzenli ziyaret edildikleri bildirilmiştir. Bunun yanında dönemin devlet başkanlarının da bu kurumları düzenli olarak ziyaret ettikleri ve sorunları dinledikleri ifade edilmiştir. Tedavilerinde şifalı otların, müziğin kullanıldığı ve mutfaklarının oldukça zengin bir biçimde donatıldığı belirtilmektedir. Kurumlarda bakımın en önemli nedenlerinden birisi de İslam'ın kurulma dönemine rasgelen bu dönemde dinin kendi hayır kurumlarını kurma ve hayırseverliğini kurumsallaştırma isteği olduğu belirtilmiştir (Dols, 2006).

Sonuç

İslam dininin insanı ele alma biçimiyle yakından ilgili olarak İslam fıkhı (hukuku) bilginleri çocuklar ve yetimler gibi aciz kabul edilen bireylerin durumlarıyla analojiler kurarak yetersizliği olan bireylerin toplumsal ve dinsel hak ve sorumluluklarını belirlemeye çalışmışlardır.

İslam âlimleri tarafından zihinsel yetersizlik kategorisi doğuştan gelen ve sürekli bir yetersizlik biçimi olarak değerlendirilmiştir. Zihinsel yetersizliğin belirlenmesinde toplumsal uyum becerileri esas alınmış ve değerlendirme bir kere ile

sınırlandırılmamıştır. Her ne kadar yetersizliğin sürekli olduğu düşünülse de yetersizliğin ortadan kalkma olasılığı da yok sayılmamıştır. Vesayet altına alınmaları kurallara bağlanarak ihmal ve istismarları engellenmeye çalışılmıştır. Özgür ve normal gelişim gösteren bireylerin sahip olduğu sosyal haklardan bu bireyler alıkonulmamış özel düzenlemelerle bu hakları kullanmaları sağlanmaya çalışılmıştır.

Kurumsal bakım ve gözetimde dinsel uygunluk esas alınmış ve bu bireylerin bakımı ve korunması toplumun sorumluluğu olarak kabul edilmiştir. Bu bireylerin cezai ehliyetlerinin olmaması idam ve hapis gibi benzeri cezalardan muaf tutulmalarını sağlasa da mallarından kan parası ödenmesi, oluşan zararın vasisine yüklenmesi gibi uygulamalarla mağdurların adalet gereksinimleri de korunmaya çalışılmıştır. Bu uygulama bireylerin toplumsal kabulüne olumlu katkı yapan bir yaklaşımı içermektedir.

Yetersizlikleri nedeniyle kamusal yükümlülüklerden (askerlik, vergi vb.) muaf tutulmuş olmakla birlikte kamusal hakların birçoğundan (evlenme, boşanma, mülk edinme, ekonomik etkinliklerde bulunma vb.) diğer bireyler gibi faydalanmaları sağlanarak pozitif ayrımcılık uygulamasından yararlandırılmışlardır. Hukuksal kuramcıların (fakih) tüm bu belirlemelerine rağmen bu bireylerin tüm gereksinimlerinin yeterince karşılanabildiği, toplumsal katılım ve uyumda çevreden kaynaklanan olumsuzlukların tam anlamıyla giderilebildiğini söyleyebilmek kolay değildir. Ancak değerlendirme yaparken ortaçağ İslam dünyasında tüm bireylerin ortak toplumsal yaşamı ve var olan toplumsal algı ve değer sistemi de göz önünde bulundurulmalıdır.

Kaynakça/References

Atılgan, M. Başlangıcından 19. yüzyıla tıp kütüphaneleri. http://kaynak.unak.org.tr/bildiri/unak05/u05-12.pdf

Berkson, G., (2006). Mental disabilities in western civilization from ancient Rome to the prerogativa regis. *Mental Retardation* 44(1), 28–40.

Dols, M. W., (2006). Historical perspective the treatment of the insane. *Journal of Muslim Mental Health* 1, 185–203.

Dols, M. W., (2007). Insanity in Islamic law. *Journal of Muslim Mental Health* 2, 81 99.

Gökalp, R. P., & Aküzüm, Z. N. (2007). Community mental health services in Turkey. *International Journal of Mental Health* 36 (3), 7–14.

İbnü'l-Cevzi (2011). *Zekiler Kitabı.* çeviren Günenç, E. İstanbul: Şule Yayınları Kur'an-ı Kerim. http://kuran.diyanet.gov.tr/

Miles, M., (2002). Some historical texts on disability in the classical muslim world. *Journal of Religion, Disability & Health* 6(2–3), 77–88.

Sarı, N. & Akgün, B. (2008). Türk Tarihinde Psikiyatriye Bakış. *İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri Sempozyum Dizisi* 62, 1-24.